

LUBOW ŻWANKO* – CHARKÓW (UKRAINA)

**KOŚCIOŁY POLSKIE NA UKRAINIE LEWOBRZEŻNEJ:
OD ZAŁOŻENIA DO ZAGROŻENIA
W OKRESIE TOCZĄCEJ SIĘ WOJNY (XIX-XXI WIEK)**

**POLISH CHURCHES IN LEFT-BANK UKRAINE:
FROM FOUNDATION TO THREAT IN THE PERIOD
OF THE ONGOING WAR (19TH–21ST CENTURY)**

Abstract

The article attempts to look at the history of Polish churches that were established in Left-Bank Ukraine in the 19th century, through their tragic history in the 20th century and the current threat of destruction by Russian rocket fire during the ongoing war started in 2022. The study presents brief sketches of the history of each of the 12 churches built on the territory of Left-Bank Ukraine in the Yekaterinoslav, Poltava, Kharkiv and Chernihiv governorates. Owing to the efforts of local Poles, 12 churches were built in this area, namely in: Chernihiv, Nizhyn, Poltava, Romny, Kremenchuk, Yekaterinoslav (Dnipro), Kamianske, Yenakiieve, Mariupol, Bakhmut, Kharkiv and Sumy.

The tables included in this publication allow to better show the chronology of the establishment of Polish churches in the area and to present their dramatic fate in a synthetic form. It is worth mentioning that the temples, which are relics of sacred architecture that adorn the central parts of Ukrainian cities, remain vibrant centres of religious and cultural life despite the ongoing war.

Keywords: church; Left-Bank Ukraine; war; sacral architecture; Polish churches

Translated by Marek Robak-Sobolewski

---

* Lubow Żwanko – prof. historii, Centrum Muzealne, Państwowy Uniwersytet Biotechnologiczny w Charkowie (Ukraina), stypendystka programu Polonista (NAWA) realizowanego na UMK w Toruniu (2023-2024)

e-mail: zhvan2012@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1107-449X>

*****

Każda budowla sakralna jest narażona na zniszczenie w sytuacji, gdy władza państwowa jest negatywnie nastawiona do wyznawców religii lub kiedy nastaje ustrój totalitarny, który nie toleruje żadnej religii, czy też w czasie trwającej wojny. W XX wieku polskie kościoły, wybudowane w czasach Imperium Rosyjskiego na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej, stały się „ofiarami” bolszewickiej kampanii antyreligijnej lat 20., stalinowskiego terroru lat 30. i zostały zdewastowane w czasie II wojny światowej. Jednak także w XXI wieku wspomniane świątynie zostały narażone na zniszczenie w wyniku wojny. Od dnia 24 lutego 2022 roku, kiedy Rosja zbrojnie zaatakowała Ukrainę każdy z kościołów, który przetrwał tragiczny dla swojej historii XX wiek, jest narażony na niebezpieczeństwo unicestwienia w wyniku celowych nalotów lotniczych. W wyniku działań wojsk rosyjskich zniszczeniu ulegają nie tylko budynki mieszkalne i użyteczności publicznej, ale także zabytki architektury, w tym sakralne, stanowiące wspólne dziedzictwo kultury i historii ukraińskiej, jak i polskiej¹. Należy wspomnieć, że od początku wojny i do lutego 2023 roku według danych Institute for Religious Freedom

(...) at least 494 religious' buildings in Ukraine have been destroyed, damaged, or looted as a result of the Russian invasion – and seizure of religious buildings for use as Russian military bases increases the scale of destruction of religious sites in Ukraine. Most churches, mosques, and synagogues were destroyed in the occupied Donetsk (at least 120) and Luhansk (more than 70) regions of Ukraine. The scale of destruction is also high in the Kyiv region (70), where desperate battles were fought in defense of the capital, and in both the Kherson and Kharkiv regions, with more than 50 destroyed religious buildings in each².

The State Service of Ukraine for Ethnic Affairs and Freedom of Conscience, która stale monitoruje niszczenie obiektów sakralnych przez Rosjan, doszła do wniosku, że

5 of the 307 sites damaged by the Russian attack are Muslim, 5 Jewish, the other 297 Christian.

30 of the sites affected belong to various Protestant communities, 21 to the Orthodox Church of Ukraine (OCU), 5 to the Roman Catholic Church, 4 to the Greek Catholic Church and 95 to the Jehovah's Witnesses³.

Wśród pięciu uszkodzonych kościołów rzymskokatolickich jest katedra pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie:

1 marca w Charkowie rosyjski pocisk raketowy uderzył w budynek kurii diecezji charkowsko-zaporoskiej Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie; 2 marca 2022 roku w wyniku ostrzału zniszczone zostały okna i witraże w ka-

¹ L. Żwanko, J. Kucharzewska, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie (1887-1891) w świetle wybranych źródeł archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 487.

² *500 churches and religious sites destroyed in Ukraine during the war*, <https://www.oikoumene.org/news/500-churches-and-religious-sites-destroyed-in-ukraine-during-the-war> (dostęp: 2.08.2023).

³ *11 months of Russia's full-scale attack: 307 religious sites ruined in Ukraine*, <https://dessa.gov.ua/ussia-ruined-at-least-307-religious-sites-eng/> (dostęp: 2.08.2023).

tolickiej katedrze Wniebowzięcia NMP w Charkowie, a także uszkodzone zostało wyposażenie kościoła; 2 marca w Charkowie ostrzał uszkodził cerkiew uniwersytecką św. Antoniego⁴.

Even if the most affected are the eastern regions of the country, damaged religious sites are spread across all of Ukraine, from Kherson in the south to Chernihiv in the north. Russian air strikes on civilian targets, including drone attacks, have affected almost all regions of Ukraine and continue to this day⁵.

Celem artykułu jest upowszechnienie wiedzy o kościołach na Lewobrzeżnej Ukrainie od czasu ich założenia do chwili obecnej, kiedy w wyniku trwającej wojny świątynie są nieustannie zagrożone zniszczeniem przez rosyjski ostrzał raketowy. Dodatkowo ważne jest udokumentowanie losów polskich kościołów w tej części Ukrainy ze względu na dużą odległość geograficzną od Polski oraz niewielkiej ilości mieszkających na tych obszarach Polaków, ale też niewielu zachowanych źródeł historycznych do badań. W tym miejscu warto wspomnieć, że artykuł jest pewnym podsumowaniem kilkuletniej pracy naukowej autorki, której wyniki zostały opublikowane na łamach licznych polskich czasopism naukowych i monografiach.

Historiografia określonego w artykule tematu – polskie świątynie na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej – w odróżnieniu od historii kościoła na Wołyniu⁶ lub Podolu⁷ – nie posiada jeszcze swojej monografii naukowej, dlatego wykorzystano prace dotyczące historii Polaków na terenach Imperium Rosyjskiego oraz dziejów Kościoła katolickiego w okresie sowieckim⁸.

Zrozumienie mechanizmu założenia przez Polaków kościołów daje praca Zygmunta Łukawskiego *Ludność polska w Rosji 1863-1914*⁹. Znamienna jest sentencja autora o kościele jako miejscu łączenia miejscowej Polonii.

Był tu wysoki urzędnik i oficer, generał i żołnierz, dama z wysokiego świata i robotnik, policjant i więzień. Po skończeniu mszy ta jedność się skończyła i każdy szukał swojego towarzystwa, zgodnie ze swoim statusem¹⁰.

W książce Marka Mądziaka, Mariusza Korzeniowskiego, Krzysztofa Latawca, Dariusza Tarasiuka *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921* podano również informacje o budowach świątyń, szczegóły o kontaktach Polaków z władzami w sprawie otrzymania zezwoleń na wzniesienie kościołów oraz wiadomości o parafiach rzymskokatolickich¹¹. W publikacji ukraińskiej badaczki Olgi Bako-

⁴ *Rosyjskie wojska zniszczyły na Ukrainie już co najmniej 28 obiektów sakralnych*, <https://www.ekai.pl/rosyjskie-wojska-zniszczyly-na-ukrainie-juz-co-najmniej-28-obiektow-sakralnych/> (dostęp: 8.08.2023).

⁵ *500 churches and religious sites destroyed in Ukraine during the war*, <https://www.oikoumene.org/news/500-churches-and-religious-sites-destroyed-in-ukraine-during-the-war> (dostęp: 2.08.2023).

⁶ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.

⁷ W. Rosowski, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941*, Lublin 2008.

⁸ R. Dzwonkowski, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991. Kronika*, Lublin 2010.

⁹ Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978.

¹⁰ Tamże, s. 52.

¹¹ M. Mądziak, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, Lublin 2014.

wiekiej, poświęconej historii Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie w końcu XVIII-XIX wieku umieszczono kilka ciekawych przemyśleń na temat procesu formowania parafii katolickich¹².

W szeregu publikacji autorki, które ukazały się w Polsce, należy wymienić artykuły na temat historii Polaków na Ukrainie Lewobrzeżnej¹³, Polonii Charkowa¹⁴, działalności architektów polskiego pochodzenia¹⁵, wśród nich twórcy kościoła w Charkowie Bolesława Michałowskiego¹⁶. Autorka prowadziła również badania naukowe dotyczące historii kościołów na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej, co zaowocowało krótkim szkicem retrospektywnym historii świątyń katolickich¹⁷ czy historii kościoła w Charkowie¹⁸. Ukazały się również popularnonaukowe artykuły o losach kościołów Charkowa¹⁹ oraz Dniepra²⁰ na stronie internetowej Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA w Warszawie.

Analizując dostępną literaturę dotyczącą kościołów na Lewobrzeżnej Ukrainie, można zauważyć, że istnieją duże braki w materiałach źródłowych, co utrudnia przeprowadzenie badań naukowych: w niektórych przypadkach nie udało się określić dokładnej daty budowy kościoła, brakuje informacji o architekcie, a nawet o samej wspólnotce polskiej, która inicjowała budowę. W związku z tym w artykule wykorzystano szereg publikacji, głównie artykułów miejscowych badaczy-regionalistów, opublikowanych w większości na stronach internetowych. Jednak trudno aktualnie wyjaśnić losy kościoła w Jenakijewem, ponieważ miasto znajduje się pod rosyjską okupacją.

¹² О. Баковецька, *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті*, Миколаїв 2015, с. 218.

¹³ L. Żwanko, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości (XIX – początek XX w.)*, „Europa Orientalis”, 8 (2017) s. 21-46.

¹⁴ Taż, *Polonia Charkowa w XVIII-XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie”, 6 (2016) s. 26-29.

¹⁵ Л. Жванко, *Спу́щизна архітектів Полaków на мапіє Чарківва*, w: *Польские и российские архитекторы в XIX и XX веках. Polish and-russian architects in 19-th And 20-th Centuries*, t. IV, red. J. Malinowski, I. Gawrasz, Warszawa-Toruń 2018, s. 181-196.

¹⁶ L. Żwanko, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 6 (2018) s. 47-69.

¹⁷ Taż, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020) s. 485-510.

¹⁸ L. Żwanko, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Polonia w Charkowie: krótki szkic historyczny (XIX w.)*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 11 (2019) s. 113-139; taż, *Placówka dyplomatyczna Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie. Kościół i protokół przesłuchania w okresie „operacji polskiej” (1937)*, „Textus et Studia”, (2020) nr 22, s. 19-43; Żwanko, Kucharzewska, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie*, s. 485-515.

¹⁹ L. Żwanko, *Katedra na Zadnieprzu: kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/katedra-wniebowzicia-najswietszej-maryi-panny> (dostęp: 11.07.2023).

²⁰ Taż, *Kościół św. Józefa w Dnieprze (Jekatarynosławiu)*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/kosciol-sw-jozefa-w-dnieprze> (dostęp: 11.07.2023).

Od XIX wieku do początku XX wieku dzięki staraniom Polaków z Ukrainy Lewobrzeżnej zamieszkających gubernie jekaterynosławską, połtawską, charkowską oraz czernihowską powstało 12 kościołów (tab. 1), m.in. w stolicy guberni – Czernihowie (1838/1858), Nieżynie (koniec XIX wieku), w stolicy guberni – Poławie (1859), Romnach (początek XX wieku), Krzemieńczuku (1910), Jekaterynosławiu (1877), Kamińskim (1897), Jenakijewem (1900), Mariupolu (1860), Bachmucie (1903), w mieście gubernialnym Charkowie (1891) i Sumach (1911).

Losy wybudowanych kościołów były podobne do tragicznych dziejów Polaków na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej. Dla powstałego na ruinach Imperium Rosyjskiego Związku Sowieckiego Kościół katolicki był uważany za najgroźniejszego przeciwnika i za główną przeszkodę na drodze do zbudowania ustroju komunistycznego.

Jakkolwiek w ZSRS zwalczane były, jak wspomniano, wszystkie religie i wyznania, głównym celem ataku stał się Kościół katolicki. Już po kilkunastu latach wszystkie jego ośrodki duszpasterskie, często istniejące od kilkuset lat, zostały zlikwidowane. Z około 600 kościołów pozostały tylko dwa, tzw. francuskie, w Moskwie i w Leningradzie, tolerowane ze względu na korzystające z nich placówki dyplomatyczne. Ani jeden z miejscowych księży katolickich nie pozostał na wolności. Ci, którzy nie opuścili granic ZSRS, zginęli w łagrach, zmarli na zesłaniu lub zostali rozstrzelani²¹.

Podobne losy, o czym świadczy informacja zamieszczona w tabeli 2., miały i świątynie wybudowane w XIX na początku XX wieku na Ukrainie Lewobrzeżnej. Ostatnim kapłanem rzymskokatolickim na Ukrainie Lewobrzeżnej był zamordowany ksiądz, siedemdziesięcioletni Leonard Gaszyński (1867-1937), pełniący funkcję administratora apostolskiego w tej części kraju i mieszkający w Charkowie. Tragiczna jego historia stanowi okrutny przykład tragicznej sytuacji Polaków podczas realizacji tzw. operacji polskiej²².

Ważne jest krótkie wyjaśnienie przyczyn osiedlania się Polaków na terenach czterech guberni ukraińskich oraz tworzenie przez nich wspólnoty tzw. Polonii²³. Istotnym czynnikiem powodującym zwiększanie się liczebności miejscowych Polaków był przyjazd absolwentów cesarskich uczelni, którzy otrzymywali pracę m.in. w miastach Ukrainy Lewobrzeżnej. Na przykład w Jekaterynosławiu mieszkały dwie rodziny architektów, którzy przyczynili się do budowy kościołów. Edward Charmański, po ukończeniu Szkoły Budownictwa w Petersburgu (1859), został zatrudniony jako pomocnik architekta w Jekaterynosławskiej Gubernialnej Komisji Drogowo-Budowlanej. Jego dwaj synowie – Stanisław Antoni i Zdysław Marian pracowali odpowiednio na stanowiskach Jekaterynosławskiego Inżyniera Gubernialnego i Ziemskiego Inżyniera Gubernialnego Charkowskiej Guberni oraz kierownika Wydziału Technicznego Urzędu Miejskiego Charkowa. Inna polska rodzina architektów to Albert Brodnicki i jego syn Leonid²⁴.

²¹ Dzwonkowski, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych*, s. 10.

²² Żwanko, *Placówka dyplomatyczna Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie*, s. 21.

²³ *Taż*, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej*, s. 22.

²⁴ *Taż*, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 488.

Tab. 1. Chronologia założenia kościołów na Ukrainie Lewobrzeżnej i ich losy w XX-XXI wieku

	Lata budowy	Gubernia	Miasto	Wzwanie	Architekt	Styl
1.	1838/1858	czernihowska	Chernihów	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela	nieznany	klasycyzm
2.	1852-1859	połtawska	Połtawa	Chrestozdwyżeński	Łuka Semko-Sawojcki	późny klasycyzm
3.	1842-1860	jekaterynosławska	Mariupol	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	nieznany	
4.	1872-1877 1910	jekaterynosławska	Jekaterynosław (Dniepr)	św. Józefa	Albert Brodnicki, Piotr Merkułow	gotycki
5.	1887-1891	charkowska	Charków	kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	Stanisław Charmański Bolesław Michałowski	(przebudowa) neogotycki
6.	1895-1897	jekaterynosławska	Kamienskoje	św. Mikołaja	Zdzisław Marian Charmański	gotycki
7.	koniec XIX wieku	czernihowska	Nieżyn	św. Piotra i św. Pawła	nieznany	gotycki
8.	1897-1900	jekaterynosławska	Jenakijewe	Podwyższenia Krzyża Świętego	nieznany	gotycki
9.	początek XX wieku	połtawska	Romny	Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny	inż. Jasnowski	romański z elementami klasycyzmu
10.	1910	połtawska	Kremieńczuk (Krzemieńczuk)	św. Józefa	nieznany	gotycki
11.	1902-1903	jekaterynosławska	Bachmut	Podwyższenia Krzyża Świętego	nieznany	gotycki
12.	1901-1911	charkowska	Sumy	Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	nieznany	połączenie elementów stylu romańskiego i gotyckiego

Źródło: opracowanie własne

Tab. 2. Losy kościołów na Ukrainie Lewobrzeżnej w XX-XXI wieku

	Miasto	Kościół	30. lata XX wieku	40.-80. lata XX wieku	90. lata XX wieku	XXI wiek (wojna)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Czernihów	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzcziciela	zamknięty	zamknięty	jeden z gmachów archiwum obwodowego	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
2.	Połtawa	Chrestozdwyżeński	zamknięty (1936), zniszczony (1937)	-	-	-
3.	Mariupol	Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (1933), eksplozowany	-	-	-
4.	Jekaterynosław (Dniepr)	św. Józefa	zamknięty (1928), hala wystawowa (od połowy 30. lat)	przebudowano na halę sportową	centrum informacyjne, zwrócony wiernym (2009)	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
5.	Charków	katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (od 1937)	przekazany obwodowej dyrekcji filmowej	zwrócony wiernym (1991)	ostrzelany przez wojska rosyjskie
6.	Kamienskoje	św. Mikołaja	zamknięty (1929)	wojskowe biuro rekrutacyjne, oddział Uniwersytetu Marksizmu- Leninizmu, planetarium, warsztaty artyistyczne, magazyn firmy „Meble”	zwrócony wiernym (1991)	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
7.	Nieżyn	św. Piotra i św. Pawła	Zamknięty	Zniszczony (1943/1948)	-	-

1	2	3	4	5	6	7
8.	Jenkijewe	Podwyższenia Krzyża Świętego	zamknięty (1935)	klub sportowy (70.-90. lata)	zwrócony wiernym (2003)	pod okupacją rosyjską od 2014 roku, los nieznany
9.	Romny	Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (1932)	pracownia miejscowej szkoły politechnicznej	zwrócony wiernym (1999)	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
10.	Kremieńczuk (Krzemieńczuk)	św. Józefa	zamknięty	Dom Kultury Sanitarnej, kino, dziecięca szkoła sportowa	przekazany Ukrainieckiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego	pod ostrzałem wojsk rosyjskich
11.	Bachmut	Podwyższenia Krzyża Świętego	zamknięty	wykorzystany w celach świeckich	zwrócony wiernym (2005)	w grudniu 2022 roku zniszczony przez rosyjską artylerię
12.	Sumy	Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	zamknięty (od 1930)	muzeum krajoznawcze, hala sportowa, oddział obwodowego KGB	zwrócony wiernym (1994)	pod okupacją rosyjską i ostrzałami

Źródło: opracowanie własne

Ważnym czynnikiem, który wpływał na podjęcie przez Polaków decyzji o zamieszkanu na stałe, były funkcjonujące szkoły wyższe. W Charkowie w tym czasie istniał Cesarski Uniwersytet Charkowski (1805), Charkowska Szkoła Weterynaryjna (1851), później Instytut Weterynaryjny (1873), Instytut Technologiczny (1885). Wśród Polaków, którzy pozostali na Lewobrzeżu, byli również zdemobilizowani żołnierze armii carskiej²⁵.

Następną grupę stanowili Polacy, którzy trafili do wspomnianych guberni za swoją działalność patriotyczną, czego konsekwencją była katorga, a niejednokrotnie po jej odbyciu zakaz powrotu do Ojczyzny, połączony z nakazem przymusowego osiedlenia w wyznaczonym rejonie Imperium Rosyjskiego.

Podstawowym dowodem zwiększania się liczby ludności polskiej, a jednocześnie kształtowania jej samowystarczalności był fakt budowy kościoła. Świątynia była symbolem tego, że społeczność polska jest mocna ekonomicznie, gdyż może na własny koszt wybudować i wyposażać kościół oraz ma w swoim gronie własnego architekta.

Nie trzeba chyba wyjaśniać, że w trakcie budowy katolicy starali się maksymalnie wykorzystać własne siły fachowe. Najczęściej projekt kościoła opracował i nadzorował budowę miejscowy architekt – Polak. Władze udzielały zezwoleń na budowę kościołów i pomieszczeń. Z czasem, w miarę rozbudowy miast, kościoły te znalazły się w samym centrum²⁶.

Wybudowanie kościoła, a przede wszystkim uzyskanie na to oficjalnego zezwolenie od władz carskich, było dużym wyzwaniem dla Polaków. Polityka Imperium Rosyjskiego po rozbiorach Rzeczypospolitej i wcieleniu jej ziem do państwa rosyjskiego, zawierała w sobie radykalne metody rusyfikacyjne. Jej apogeum nastąpił po klęsce powstań listopadowego i styczniowego. W 1839 roku zlikwidowano kościół unicki, a księża i wierni zmuszeni zostali do przejścia na prawosławie²⁷. W 1864 roku wprowadzono zakaz budowy oraz remontu obiektów sakralnych bez zgody władz administracyjnych: na budowę nowego kościoła – przez ministra spraw wewnętrznych, na remont starego kościoła – przez miejscowego gubernatora. Jednak władze te z reguły bardzo rzadko wydawały pozytywne decyzje we wspomnianych sprawach²⁸.

Pierwsze kościoły na Ukrainie Lewobrzeżnej zostały zbudowane jeszcze przed wprowadzeniem zakazu. W Charkowie 1 listopada 1832 roku konsekrowano pierwszą świątynię katolicką, będącą protoplastą innych kościołów na tym

²⁵ Mądzik, Korzeniowski, Latawiec, Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, s. 16.

²⁶ Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, s. 53.

²⁷ Żwanko, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej*, s. 23.

²⁸ I. Лісевич, *Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.*, Київ 1997, s. 175.

terenie²⁹. Był to dwupiętrowy budynek mieszkalny, który po przebudowie został poświęcony jako kościół pw. Różańcowej Matki Bożej³⁰.

W 1886 roku charkowska parafia podjęła decyzję o budowie nowej świątyni. Architekt Bolesław Michałowski, biorący udział w posiedzeniu rady kościelnej, zadeklarował bezpłatne wykonanie projektu i kierownictwo nad pracami budowlanymi. Dopiero później, jako wyraz wdzięczności, otrzymał od parafian 500 rubli. Kościół został wzniesiony w latach 1887-1891 (ulica Gogoła 4)³¹. W jego wnętrzu umieszczono trzy ołtarze: główny – Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i dwa boczne – Pana Jezusa z obrazem pędzla Henryka Siemiradzkiego oraz św. Antoniego³². W maju 1901 roku w kościele założono oświetlenie elektryczne³³.

W 1937 roku ostatni proboszcz świątyni w Charkowie ks. L. Gaszyński, jak wspomniano wyżej, został rozstrzelany na mocy wyroku władz sowieckich, a kościół zamknięty³⁴. W latach 1941-1943 podczas niemieckiej okupacji świątynia została ponownie otwarta, a nabożeństwa odprawiali głównie kapelani włoscy. W 1947 roku władze miejskie przekazały obiekt obwodowej dyrekcji filmowej, w następstwie czego został gruntownie przebudowany.

W grudniu 1991 roku budynek został zwrócony parafii. Od 2002 roku kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny jest katedrą erygowanej wówczas diecezji charkowsko-zaporoskiej. Katedra w Charkowie jest również świadkiem najnowszych tragicznych wydarzeń związanych ze zbrojną agresją Rosji na Ukrainę. Dnia 1 marca 2022 roku rosyjska rakietą uderzyła w dach kurii diecezjalnej, mieszczącej się obok katedry. Aktualnie jednak świątynia pozostaje nieuszkodzona, mimo działań wojennych w Charkowie³⁵.

Kolejny kościół (a raczej kaplica) na terenach guberni charkowskiej powstał w 1911 roku w mieście powiatowym Sumy. W latach 90. XIX wieku przemysłowiec i filantrop Paweł Charitonenko, którego matka Natalia z domu Leszczyńska była Polką, podarował część swojej ziemi Niemcom, Polakom i Czechom, pracownikom swojego przedsiębiorstwa w celu wybudowania kościoła katolickiego. Charitonenko udzielił także pomocy finansowej. Następnie 16 marca 1900 roku kurator kościoła w Charkowie ks. Piotr Kiszczewski otrzymał zezwolenie Departamentu

²⁹ М. Жур, *История римо-католической церкви в Харькове*, w: *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність*, ред. І. Журавльова, Харків 2004, с. 9.

³⁰ Ф. Рейнгардт, *Римско-Католическая церковь в Харькове*, w: *Харьковский Сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому Календарю на 1887 г.*, Харьков 1887, с. 261.

³¹ L. Żwanko, *Polscy architeci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, s. 50.

³² С. Зайонц, *Невідомі джерела історії першої польської римо-католицької парафії у Харкові*, w: *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія* 2016, s. 318.

³³ T. Lipiński, *Polacy w Charkowie*, „Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny”, 1 (1905) s. 104.

³⁴ Н. Рубльова, *Передмова*, w: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2 (2003) nr 2, с. 46.

³⁵ L. Żwanko, *Katedra na Zadnieprzu: kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/katedra-wniebowzicia-najswietszej-maryi-panny> (dostęp: 11.07.2023).

Spraw Duchowych Wyznan Zagranicznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Imperium Rosyjskiego na wybudowanie w mieście Sumy kaplicy dla miejscowych rzymskokatolików³⁶. Prace budowlane rozpoczęły się w 1901 roku, a finansowane były z ofiar miejscowej wspólnoty polskiej. Na przykład w 1904 roku wpłynęło 500 rubli zgodnie z testamentem zmarłego Franca Junowicza, mieszkańca Sum. Kościół został konsekrowany przez biskupa mohylewskiego Jan Cieplaka jako świątynia filialna kościoła w Charkowie.

Wspomniany kościół pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Sumach jest niewielką budowlą, wzniesioną z czerwonej cegły, z wysokim dachem. W jego architekturze zauważamy elementy stylu gotyckiego i romańskiego. Ściany boczne posiadają pilastry i strzeliste okna. Nad wejściem (centralny portal kościoła) znajduje się gotyckie okno – rozeta. Portal jest podobny do portali średniowiecznych kościołów. Na dziedzińcu świątyni umieszczona została niewielka rzeźba Matki Bożej³⁷.

W 1930 roku kościół został zamknięty przez władze państwowe. Budynek był wykorzystywany jako obwodowe muzeum krajoznawcze, hala sportowa Instytutu Pedagogicznego, a nawet jako oddział miejscowego KGB. W okresie niemieckiej okupacji w latach 1941-1943 kościół został otwarty, ponieważ odprawiano w nim nabożeństwa dla katolickich żołnierzy Wehrmachtu. Po wkroczeniu do miasta Armii Czerwonej został ponownie zamknięty. W maju 1994 roku świątynię zwrócono wiernym. Dzisiaj prowadzona jest w niej ożywiona działalność, z jednej strony religijna, związana z duszpasterstwem, z drugiej – z udziałem w życiu publicznym miasta³⁸. W podziemiach świątyni znajduje się galeria, w której odbywają się wystawy artystów i fotografów, konferencje prasowe i spotkania twórcze. Od początku wojny w lutym 2022 roku kościół, tak jak i miasto, był przejściowo pod okupacją rosyjską, natomiast aktualnie jest nadal zagrożone ostrzałami raketowymi.

Na terenach guberni czernihowskiej zbudowano tylko dwa kościoły, ponieważ liczba zamieszkujących tu Polaków nie była duża. Pod koniec XIX wieku zgodnie ze spisem powszechnym Imperium Rosyjskiego (1897) w Czernihowie mieszkało 374 Polaków, a w miasteczku Nieżyn, było zarejestrowanych 238 Polaków. Według jednej wersji „Świątynia katolicka w Czernihowie została zbudowana w 1838 roku”³⁹. Na stronie internetowej Kościoły i kaplice Ukrainy podano, że „w 1838 r. na koszt parafian wybudowano kościół w Czernihowie”⁴⁰. Inne źródło natomiast wskazuje datę o 20 lat późniejszą.

³⁶ Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego, fond 965, opis 1, sprawa 11, arkusz 1.

³⁷ *Костел Благовіщення Пресвятої Діви Марії*, https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/71473_kostel-blagovescheniya-presvyatoy-devy-marii.htm (dostęp: 11.07.2023).

³⁸ *Католицькому храму в Сумах більше ста років*, <http://www.websu.info/archives/3754> (dostęp: 1.08.2023).

³⁹ Mądziak, Korzeniowski, Latawiec, Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, s. 106.

⁴⁰ *Костели і каплиці України*, http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzcg__&p=cg_cgud&l=u (dostęp: 1.08.2023).

W 1858 roku w Czernihowie (obecnie – na rogu ulic Piatnickiej i Czernyszewskiego), powstał kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i świętego Jana (Joanna) Chrzcziciela⁴¹.

W czasach sowieckich świątynia została zamknięta, a cmentarz katolicki w pobliżu, na którym w 1865 roku pochowano Ewelinę Korzeniowską, matkę pisarza Józefa Konrada Korzeniowskiego – zniszczony. Obecnie kościół jest wykorzystywany przez Państwowe Archiwum Obwodu Czernihowskiego. W latach 1992-1993 miejscowa wspólnota katolicka bezskutecznie podejmowała starania o powrót starej świątyni. Wobec niepowodzenia w 2002 roku rozpoczęto budowę nowego kościoła⁴², który w 2015 roku został poświęcony pw. Zesłania Ducha Świętego⁴³. W trakcie trwającej wojny jest on zagrożony przez ostrzały rosyjskie z terenu Białorusi.

W końcu XIX wieku w Nieżynie dzięki staraniom nielicznej, ale hojnej parafii został zbudowany kościół pw. św. Piotra i św. Pawła. Po przejściu władzy przez bolszewików parafię zlikwidowano, księży zamordowano, a kościół uległ zniszczeniu w 1948 roku. Według innych źródeł obiekt został spalony w 1943 roku podczas wycofywania się wojsk niemieckich. W 2008 roku w Nieżynie wybudowano nową świątynię rzymskokatolicką⁴⁴.

W guberni połtawskiej zostały wybudowane trzy kościoły: w Połtawie, Romnach i Kremenczuku (Krzemieńczuku). W dniu 23 czerwca 1852 roku Połtawska Gubernialna Komisja Budownictwa i Dróg pozytywnie zatwierdziła projekt budowy rzymskokatolickiej kaplicy w Połtawie, sporządzony przez pomocnika architekta gubernialnego Łuki Semko-Sawojkiego⁴⁵. Projekt zakładał wzniesienie świątyni o architekturze jednonawowej rzymskiej bazyliki na wysokim cokole, ze spadzistym dachem w stylu późnego klasycyzmu⁴⁶. Zgodnie z parametrami zewnętrznymi kościół miał mieć około 24 metrów długości, 12 metrów szerokości i nieco ponad 14 metrów wysokości⁴⁷. Dnia 27 września 1852 roku wmurowano kamień węgielny i przystąpiono do prac budowlanych na działce przy rogu ulic Nowosadowej i Stritenskoj. Kościół został konsekrowany dopiero 12 czerwca 1859 roku. Podczas budowy projekt świątyni został poważnie skorygowany. Podniesiono wysokość ścian kościoła i zmniejszono szerokość budynku. Powiększenie portalu spowod-

⁴¹ О. Ясенчук, *Чернігів польський: штрихи до етнічного портрету міста*, <http://pivnich.info/chernihiv-polskyj-shtryhy-do-etnichnoho-portretu-mista/> (dostęp: 1.08.2023).

⁴² Чернігів. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії та св. Йоана Хрестителя, http://rkc.in.ua/index.php?l=r&m=k&f=occg__&p=cg_cgud (dostęp: 1.08.2023).

⁴³ Чернігів. Костел Зіслання Святого Духа, http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=akzcg__&p=cg_cgsd&l=u (dostęp: 1.08.2023).

⁴⁴ L. Żwanko, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 493.

⁴⁵ В. Трегубов, *Римо-католицький Хрестоздвиженський костюл в Полтаві*, <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznye-sooruzheniya?id=7925> (dostęp: 1.08.2023).

⁴⁶ О. Белявська, *Архітектура полтавських храмів пореформеної доби*, <https://archcity.pro/2017/10/16/architektura-poltavskyh-hramiv-poreformenoi-doby/> (dostęp: 1.08.2023).

⁴⁷ В. Трегубов, *Римо-католицький Хрестоздвиженський костюл в Полтаві*, <http://histpol.pl.ua/ru/pamyatniki-istorii-i-arkhitektury/religioznye-sooruzheniya?id=7925> (dostęp: 1.08.2023).

wało usunięcie dwóch okien. W miejscu okna rozety w niewielkiej niszy ściany umieszczono łacińską inskrypcję: „GLORIA IN EXCELSIS DEO”. Zmieniła się także dekoracja fasad bocznych – podwójne okna zostały zastąpione pojedynczymi.

Kościół został ostatecznie zamknięty w 1936 roku, a w 1937 roku, podobnie jak większość świątyń chrześcijańskich w Połtawie, uległ zniszczeniu. Budynek został rozebrany na cegłę⁴⁸.

Na początku XX wieku w miasteczku Romny został wybudowany kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny na podstawie projektu inżyniera Jasnowskiego⁴⁹. Pierwotnie został wzniesiony w stylu romańskim z elementami klasycyzmu i był majestatycznym symbolem architektury sakralnej. Dzięki swej konstrukcji wyróżniał się z otaczającej go przestrzeni miejskiej. Była to prostokątna kamienna budowla o czterech prostokątnych kolumnach, z boku drzwi wejściowych. Nad drzwiami było umieszczone okno z rozetą. Od strony dziedzińca budowla miała półkolisty kształt. Z prawej strony przylegała do kościoła wysoka kamienna dzwonnica. Ogrodzenie placu kościelnego stanowił metalowy płot połączony ceglanyimi słupami. W 1910 roku świątynia została konsekrowana przez biskupa mohylewskiego Jana Cieplaka.

W 1932 roku kościół w Romnach został zamknięty przez władze bolszewickie⁵⁰. Zniszczono wówczas dzwonnice, o której aktualnie przypomina tylko wąski pasek zrujnowanej ściany kościoła⁵¹. Przez pewien czas w kościele były umieszczone warsztaty miejscowej szkoły politechnicznej. W 1999 roku, w przeddzień Bożego Narodzenia, drugie piętro budowli zostało przekazane katolikom. Później parafianie otrzymali pierwsze piętro świątyni, plebanię oraz budynki gospodarcze⁵². W 2002 roku wspólnocie religijnej miasteczka Romny został przekazany cały budynek byłego kościoła rzymskokatolickiego⁵³. Od tego czasu rozpoczęła się nowa historia świątyni i parafii katolickiej.

W 1910 roku w powiatowym mieście Kremieńczuk (Krzemieńczuk), w którym mieszkało około 1204 katolików, powstał „piękny kościół św. Józefa w stylu gotyckim z organami (...) na koszt dobroczyńcy pani Kotowicz z Połtawy”⁵⁴ oraz dzięki hojności członków miejscowej polskiej kolonii.

⁴⁸ L. Żwanko, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 494.

⁴⁹ *Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Ромни)*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁰ Н. Рубльова, *Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.)*, w: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, (1996) nr 1, s. 399.

⁵¹ *Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Ромни)*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 2.08.2023).

⁵² *Ромни. Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії*, <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ossuro&p=suroronz&l=u> (dostęp: 8.01.2019).

⁵³ *Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (Ромни)*, <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁴ *Римсько-католицька парафія у Кременчуці*, <https://www.05366.com.ua/news/674415/rimsko-katolicka-parafia-u-kremencuci> (dostęp: 2.08.2023).

W 1919 roku kościół został odebrany przez bolszewików miejscowej wspólnocie katolickiej i przekazany na rzecz lokalnej władzy⁵⁵. Od lat 20. do początku lat 90. XX wieku w budynku zamkniętego kościoła znajdowały się kolejno: Dom Kultury Sanitarnej, a później – kino i dziecięca szkoła sportowa. Następnie został on przekazany Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego jako cerkiew św. Mikołaja. Od 2008 roku rzymskokatolicy wierni Krzemieńczuka korzystają z nowo wybudowanego kościoła Franciszkanów pw. św. Józefa⁵⁶.

W guberni jekaterynosławskiej zbudowano pięć kościołów: w Jekaterynosławiu, Kamieńskiem, Mariupolu, Jenakijewem i Bachmucie. Pierwsza świątynia pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny powstała w miasteczku Mariupol w 1860 roku⁵⁷. Kościół zbudowano dzięki „najwyższej” aprobachie („после »высочайшего« утверждения”) cara Mikołaja I z 15 listopada 1853 roku. Odprawianie nabożeństwa w świątyni rozpoczęto z dniem 18 października 1860 roku. Kościół znajdował się na rogu ulic Targowej i Italijskiej (Włoskiej). Przy jego budowie wziął udział młody Archip Kuindży, w przyszłości znany rosyjski malarz i grafik⁵⁸. W 1933 roku kościół został zamknięty przez władze państwowe⁵⁹, a po jakimś czasie wysadzony w powietrze.

W 2016 roku w Mariupolu został konsekrowany nowy kościół, w którym duszpasterstwo prowadzili paulini. Od początku okupacji miasta przez Rosjan, w marcu 2022 roku świątynia wraz z przylegającym klaszturem została zajęta przez administrację tzw. Republiki Donieckiej. Na początku marca miejscowym paulinom – o. Pawłowi Tomaszewskiemu i o. Pawłowi Tkaczykowi udało się wraz z kilkoma parafianami wyjechać z zablokowanego przez Rosjan miasta. Obecnie przebywają oni w klasztorze przy parafii św. Mikołaja w Kamieńcu Podolskim⁶⁰.

W Jekaterynosławiu⁶¹, stolicy guberni, kościół katolicki został wybudowany w latach 1869-1877. Jednak starania o jego powstanie trwały dużo wcześniej. W dniu 4 września 1859 roku biskup tyraspolski Ferdynand Kana otrzymał pismo od jekaterynosławskiego generał-gubernatora z decyzją Departamentu Spraw Duchowych Wyznania Zagranicznego dotyczącą budowy kościoła rzymskokatolickiego w Jekaterynosławiu. Należy podkreślić, że pozwolenie na wzniesienie świątyni było wydane 11 maja 1844 roku, czyli dopiero po 15 latach władze carskie dostarczyły stosowny dokument⁶². Nabyta działka budowlana dla kościoła znajdowała się

⁵⁵ *Історія собору*, <http://cmcobor.in.ua/page/storja-soboru> (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁶ *Кременчук. Костел св. Йосифа*, http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ahzpo__&p=po__krks&l=u (dostęp: 2.08.2023).

⁵⁷ *Мариуполь (Домаха, Павловськ, Жданов). Костел Успіння Пресвятої Діви Марії*, http://rkc.in.ua/index.php?l=u&m=k&f=osdo__&p=do__mpud (dostęp: 3.08.2023).

⁵⁸ *Утраченні храми Мариуполя*, <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (dostęp: 3.08.2023).

⁵⁹ Рубльова, *Антикостольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.)*, с. 399.

⁶⁰ *У католицькому монастирі у Мариуполі окупанти облаштували адміністрацію*, https://risu.ua/u-katolickomu-monastiri-u-mariupoli-okupanti-oblashtuvali-administraciju_n129267 (dostęp: 3.08.2023).

⁶¹ Aktualnie miasto nosi nazwę Dniepr (ukr. Dnipro).

⁶² О. Баковецька, *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті*, с. 219.

wzdłuż prospektu jekaterinińskiego na terenach miejskiego (górnego) ogrodu⁶³. Projekt kościoła został wykonany przez dwóch architektów – Alberta Brodnickiego (Polaka), z późniejszymi zmianami Piotra Merkułowa. Niewielki kościół miał być wzniesiony w stylu neogotyckim. Główna fasada od strony prospektu była ozdobiona dwoma wysokimi dzwoniczami, wspianym portalem wejściowym i figurą anioła z krzyżem nad nawą. Ponieważ miejscowa społeczność polska była nie zbyt duża, planowana świątynia miała posiadać tylko jedną nawę, oświetloną wysokimi strzelistymi oknami i zakończoną potężną absydą ołtarzową. Nad nią przewidywana była wysoka ażurowa wieża.

Pierwotny projekt kościoła autorstwa A. Brodnickiego po przedstawieniu go Komitetowi Techniczno-Budowlanemu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych nie został zatwierdzony. Oprócz wątpliwości dotyczących rozwiązań architektonicznych pojawiły się poważne zarzuty związane z wytrzymałością konstrukcji przyszłej świątyni. W rezultacie projekt został znacznie zmieniony przez członka wspomnianego komitetu, architekta Piotra Merkułowa. Nowy szkic został opracowany na podstawie planu A. Brodnickiego. Jednocześnie nieznacznie zwiększono szerokość budowli, a wysokość dzwonnicy zmniejszono (całkowita wysokość wraz z iglicami pozostała jednak niezmienną), wysokość nawy również zmniejszono. Dekoracja fasady kościoła także była zmieniona i znacznie uproszczona, w rezultacie czego zyskała cechy stylu romańskiego. Nowy projekt zatwierdziło 16 lipca 1869 Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Prace budowlane kościoła św. Józefa rozpoczęto 17 czerwca 1872 roku, a ukończono w 1877 roku. Konsekracja świątyni miała miejsce w 1878 roku⁶⁴.

Dla ówczesnej zabudowy prowincjonalnego Jekaterynosławia architektura kościoła była dość niezwykła. Wśród maksymalnie dwupiętrowych budynków wyrósł potężny obiekt, a jego dwie masywne i strzeliste wieże były widoczne z odległości kilku kilometrów. Kościół od razu stał się centrum życia wspólnoty polskiej, a także przyciągnął miejscowych katolików innych narodowości⁶⁵. Dnia 22 lutego 1900 roku architekt gubernialny Stanisław Charmański przygotował projekt rozbudowy kościoła, zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W ramach tego planu świątynia została poszerzona o nawy boczne. Przybudowano również część ołtarza głównego. Prace budowlane zakończono w 1910 roku.

Kościół został zamknięty przez władze komunistyczne w 1928 roku. W pierwszych latach po jego zamknięciu mieścił się w nim warsztat szklarski, a w połowie lat 30. XX wieku przekształcono go w halę wystawową, a później przebudowano na halę sportową. Należy zwrócić uwagę na fakt, że wprawdzie usunięto krzyże na kościele, ale na zewnątrz praktycznie nic nie zmieniono⁶⁶.

⁶³ В. Старостин, *Римско-католический костел в Екатеринославе. Храм Св. Йосифа*, <https://www.shukach.com/ru/node/889> (dostęp: 27.07.2023).

⁶⁴ L. Żwanko, *Kościół św. Józefa w Dnieprze (Jekaterynosławiu)*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/kosciol-sw-jozefa-w-dnieprze> (dostęp: 11.07.2023).

⁶⁵ К. Шруб, *Люди Днепра: архитекторы Бродницькие*, <https://gorod.dp.ua/news/168079> (dostęp: 3.08.2023).

⁶⁶ В. Старостин, *Римско-католический костел в Екатеринославе. Храм Св. Йосифа*, <https://www.shukach.com/ru/node/889> (dostęp: 3.08.2023).

Pierwsze kilkanaście lat po uzyskaniu przez Ukrainę niezależności nie przyniosło zmiany sytuacji kościoła. Pomimo rejestracji parafii (1991), historyczny budynek kościoła pw. św. Józefa pozostawał własnością komunalną. W drodze zagadkowych transakcji trafił następnie w ręce prywatnego przedsiębiorcy. Dopiero latem 2009 roku po długotrwałych procesach sądowych, parafia katolicka odzyskała na własność budynek kościoła. Dnia 11 października 2014 roku odbyła się rekonsekracja odrestaurowanej świątyni, której przywrócono pierwotną formę architektoniczną. W 2019 roku przed kościołem ustawiono pomnik papieża Jana Pawła II. Współcześnie świątynia jest ważnym miejscem na kulturalnej mapie miasta Dniepr (Jekaterynosławia), ponieważ odbywają się w niej różne wydarzenia kulturalne, zwłaszcza koncerty muzyki organowej i kameralnej⁶⁷. W czasie trwającej wojny miasto Dniepr często jest celem rosyjskich ataków rakietowym, w związku z tym cały czas istnieje niebezpieczeństwo uszkodzenia lub zniszczenia kościoła św. Józefa.

Do parafii św. Józefa w Jekaterynosławiu należeli też katolicy z miasteczka Pawłograd. W latach 1896-1899 wzniesiono dla nich kamienną kaplicę, sfinansowaną przez notariusza Karla Gebda. W wyniku decyzji lokalnej władzy bolszewickiej świątynia została zamknięta, a później używana jako magazyn i sklep. W 1998 roku dzięki staraniom miejscowej mieszkanki Pawłograda Niny Pobiedymskiej, kościół został zwrócony katolikom. W dniu 2 października 2010 roku bp Marian Buczek konsekrował odnowioną świątynię⁶⁸.

Dnia 17 września 1895 roku w miasteczku Kamienskoje w guberni jekaterynosławskiej poświęcono kamień węgielny pod budowę nowej świątyni, a w 1897 roku kościół św. Mikołaja został ukończony⁶⁹. Wzniesienie świątyni w tak krótkim czasie jest wymownym przykładem owocnej współpracy miejscowych Polaków, wsparcia ich przez kierownictwo zakładów przemysłowych oraz hojnego finansowania budowy obiektu. Inicjatorem powstania kościoła był Polak Ignacy Jasiukowicz (1847-1914), nazywany „ukraińskim Henry Fordem”. Był on przemysłowcem i dyrektorem największych zakładów metalurgicznych w Rosji. Projekt kościoła opracował i prace budowlane nadzorował architekt Zdzisław Marian Charmański, zaproszony do tej pracy przez I. Jasiukowicza⁷⁰.

Świątynia została zbudowana z żółtej cegły z Kijowa, na wzór gotyckiej katedry-twierdzy z kontroforsami bocznych fasad i lukami okiennymi.

Monumentalna budowla z dwiema 33-metrowymi wieżami wzdłuż wschodniej fasady z lotu ptaka podobna do krzyża łacińskiego leżącego na ziemi. Szczególną uwagę w architektonicznym rozwiązaniu kościoła udzielono portalowi głównemu z dwojgiem „gotyckich” drzwi. Nad głównym wejściem umiesz-

⁶⁷ L. Żwanko, *Kościół św. Józefa w Dnieprze (Jekaterynosławiu)*, <https://polonika.pl/polonik-tygodnia/kosciol-sw-jozefa-w-dnieprze> (dostęp: 3.08.2023).

⁶⁸ *Павлоград. Костел св. Архангела Михаїла*, <http://www.rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ahzdp-g&p=dppgpmh&l=r> (dostęp: 3.08.2023).

⁶⁹ А. Слоневский, *Жизнь. Смерть. Воскресение*. Днепропетровск 2009, <https://sobitie.com.ua/istoriya/aleksandr-slonevskiy-kniga-zhizn-smert-voskresenie-chast-i-glavy-5-8> (dostęp: 3.08.2023).

⁷⁰ L. Żwanko, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 499.

czono łukowe okno, które przewyższa podwójne drzwi wejściowe. Cztery strzeliste i trzy okrągłe okna są wpisane w kontury tego ogromnego okna. Dwie wieże były zdobione wysokimi krzyżami z czarnego żelaza, które jakby się unosiły w niebie nad kościołem⁷¹.

Konsekracja kościoła odbyła się 25 października 1905 roku. Chociaż kościół św. Mikołaja mógł pomieścić jednocześnie do 500 osób, często liczba wiernych była dużo wyższa, stąd też wielu słuchało Mszy św. na placu kościelnym. Przy kościele dla parafian zorganizowano bibliotekę⁷².

W dniu 12 grudnia 1929 roku na podstawie instrukcji NKWD kościół w Kamińskim zabrano wiernym i zamknięto. Proboszcz parafii ks. Jakub Rosenbach został aresztowany i zesłany do łagru na Wyspach Sołowieckich, a następnie w 1938 roku rozstrzelany. Początkowo w budynku kościoła lokalne władze otworzyły klub polski, a później umieściły w nim kolejno: wojskowe biuro rekrutacyjne, oddział Uniwersytetu Marksizmu-Leninizmu, planetarium, warsztaty artystyczne, magazyn firmy „Meble”, spółdzielnie i itp.

Na początku lat 90. XX wieku w Dnieprodzierżynsku (nazwa Kamińskiego miasta w tych czasach) powstała grupa inicjatywna w sprawie odrodzenia kościoła, wśród której nie było jednak żadnego katolika. W rezultacie pracy grupy, kościół został przywrócony społeczności katolickiej miasta. W dniu 30 listopada 1991 roku pod murami świątyni została odprawiona pierwsza Msza⁷³.

W czasie trwającej wojny kościół jest zagrożony zniszczeniem. W dniu 19 marca 2023 roku Rosjanie ostrzelali miasto Kamińskie rakietami „Grad”⁷⁴, a dodatkowo sukcesywnie jest ono atakowane przez drony bojowe, co stanowi duże niebezpieczeństwo dla świątyni.

W miasteczku Jenakijewie w 1897 roku kosztem parafian belgijskiego i polskiego pochodzenia rozpoczęto budowę kościoła. Przy aktywnym wsparciu finansowym dyrektora miejscowego zakładu przemysłowego Julia Potiera prace ukończono w 1900 roku, jednak wykańczanie wnętrza trwało do 1906 roku, kiedy konsekrowano świątynię pw. Podwyższenia Krzyża Świętego. Przed wybuchem rewolucji lutowej w 1917 roku parafia rzymskokatolicka liczyła ponad 2000 wiernych. Na początku lat 20. XX wieku władze bolszewickie przekształciły kościół w zamknięty klub dla pracowników politycznych. Jednak dzięki ks. Stanisławowi Wołskiemu, który wynajmował świątynię od władz lokalnych, nabożeństwa były odprawiane do 1935 roku. Od lat 70. do końca lat 90. XX wieku w budynku kościoła działał

⁷¹ А. Слоневский, *Историческая загадка: кто был архитектором костёла Святого Николая?*, <https://stsergiydnz.wixsite.com/library/slonovsky-istoricheskaya-zagak> (dostęp: 3.08.2023).

⁷² *Костел Святого Миколая у Дніпродзержинську*, <https://we.org.ua/malovnychi-kutochky-ukrainy/dnipropetrovska-oblast/kostel-svyatogo-mykolaya-u-dniprodzerzhynsku/> (dostęp: 3.08.2023).

⁷³ О. Слоневський, *Коротка історія римо-католицької парафії м. Кам'янське (Дніпродзержинськ)*, <http://www.snicola.net/parafiya/istoriya-parafi%d1%97/> (dostęp: 3.08.2023).

⁷⁴ *Росіяни з Градів обстріляли житловий будинок у Кам'янському, три людини загинуло*, <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230319-rosiyany-z-gradiv-obstrilyaly-zhytlovyj-budynok-u-kamianskomu-try-lyudyny-zagynulo-ova/> (dostęp: 1.08.2023).

klub sportowy⁷⁵. Obecnie kościół, podobnie jak miasto Jenakijewe, znajduje się w strefie wojny rosyjsko-ukraińskiej i jego los nie jest znany.

W latach 1902-1903 w Bachmucie dzięki miejscowej parafii rzymskokatolickiej został zbudowany kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Następnie władze sowieckie zamknęły go i odtąd był wykorzystywany do celów świeckich. Dopiero w dniu 9 kwietnia 2005 roku budynek świątyni został oficjalnie przekazany katolikom. Jego rekonsekracji dokonał bp Stanisław Padewski, nadając wezwanie Matki Bożej Królowej Różańca⁷⁶. Bachmut na skutek długotrwałych walk pomiędzy wojskami ukraińskimi i rosyjskimi został niemal zrównany z ziemią. W grudniu 2022 roku wspomniany kościół został zniszczony w wyniku ostrzału rosyjskiej artylerii⁷⁷.

Podsumowanie

Reasumując, należy stwierdzić, że w ciągu XIX wieku w miastach Ukrainy Lewobrzeżnej trwał proces kształtowania wspólnot polskich i tworzenia parafii katolickich. Jednocześnie dzięki ich aktywnej działalności, wspieranej przez wpływowych mecenasów, na terenach czterech guberni ukraińskich zbudowano 12 kościołów rzymskokatolickich. Od momentu konsekracji kościołów stawał się centrum życia nie tylko społeczności polskiej, ale także miejscem spotkań katolików różnych narodowości. Od 1919 roku, kiedy władzę objęli bolszewicy, świątynie były zamykane, a część z nich uległa zniszczeniu. Do dzisiaj funkcjonują kościoły w Charkowie, Sumach, Dnieprze, Kamieńskiem i Romnach. Budynki kościelne zachowały się również w Czernihowie i Kremeńczuku. W wyniku zbrojnej agresji Rosji na Ukrainę doszło do zniszczenia niektórych świątyń, a pozostałe ciągle są zagrożone wskutek działań wojennych.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe Obwodu Charkowskiego
fond 965, opis 1, sprawa 11.

Opracowania

Bakovec'ka Ol'ga, *Rimo-katolic'ka cerkva v Ukraïni v kinci XVIII – XIX stolitti*, Mikołajiv 2015.

Dębowska Maria, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939-1945*, Rzeszów 2008.

⁷⁵ L. Żwanko, *Kościoly rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, s. 500.

⁷⁶ *Бахмут (Артемівськ). Костел Матері Божої Святого Розарію*, <http://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=ahz&p=doararmb&l=u> (dostęp: 3.08.2023).

⁷⁷ *У Бахмуті російськими обстрілами зруйнований католицький храм*, <https://suspilne.media/330384-u-bahmuti-rosijskimi-obstrilami-zrujnovanij-katolickij-hram/> (dostęp: 3.08.2023).

- Dzwonkowski Roman, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917-1991. Kronika*, Lublin 2010.
- Lipiński Teodor, *Polacy w Charkowie*, „Znicz. Kalendarz informacyjny z działem literackim za rok zwyczajny”, 1 (1905) s. 71-139.
- Lisevič Ivan, *Duhovno spragli: Duhovne žittá pol's'koï nacional'noï menšini na Nadd-ni-práns'kij Ukraïni v 1864–1917 rr.*, Kiřv 1997.
- Łukawski Zygmunt, *Ludność polska w Rosji 1863-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978.
- Mądzik Marek, Korzeniowski Mariusz, Latawiec Krzysztof, Tarasiuk Dariusz, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832-1921*, Lublin 2014.
- Rejngardt Fedor, *Rimsko-Katoličeskaâ cerkov' v Har'kove*, w: *Har'kovskij Sbornik. Literaturno-naučnoe priloženie k Har'kovskomu Kalendarú na 1887 g.*, Har'kov 1887, c. 260-261.
- Rosowski Witalij, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941*, Lublin 2008.
- Rubl'ova Nataliâ, *Antikost'ol'na kampaniâ v USRR: pričini, instrumentarij, perebiğ (kinec' 20-h – 30-ti pp.)*, w: *Z arhiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, (1996) nr 1, s. 399.
- Rubl'ova Nataliâ, *Peredmová*, w: *Z arhiviv VUČK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (2003) nr 2, c. 17-48.
- Zajonc Êži, *Nevidomi džerela istoriï peršoï pol's'koï rimo-katolic'koï parafii u Harkovi*, w: *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo uniwersitetu imeni V. N. Karazina. Seriâ Filologiâ* 2016, s. 314-321.
- Žur Mihail, *Istoriâ rimo-katoličeskoj cerkvi v Har'kove*, w: *Pol's'ka diaspora u Harkovi: istoriâ ta sučasništ'*, red. Ā. Žuravl'ova, Harkiv 2004, s. 8-20.
- Žwanko Lubow, *Kościół katedralny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i Polonia w Charkowie: krótki szkic historyczny (XIX w.)*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 11 (2019) s. 113-139.
- Žwanko Lubow, *Kościół rzymskokatolickie na Ukrainie Lewobrzeżnej (XIX-XX wiek). Przegląd retrospektywny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 113 (2020) s. 485-510.
- Žwanko Lubow, Kucharzewska Joanna, *Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Charkowie (1887-1891) w świetle wybranych źródeł archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119 (2022) s. 485-515.
- Žwanko Lubow, *Placówka dyplomatyczna Rzeczpospolitej Polskiej w Charkowie. Kościół i protokół przesłuchania w okresie „operacji polskiej” (1937)*, „Textus et Studia”, (2020) nr 22, s. 19-43.
- Žwanko Lubow, *Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości (XIX – początek XX w.)*, „Europa Orientalis”, 8 (2017) s. 21-46.
- Žwanko Lubow, *Polonia Charkowa w XVIII-XIX wieku*, „Wiadomości Historyczne z Wiedzą o Społeczeństwie”, 6 (2016) s. 26-29.
- Žwanko Lubow, *Polscy architekci Charkowa – Bolesław Michałowski i Marian Józef Zdzisław Charmański: szkic o życiu i twórczości*, „Studia z Architektury Nowoczesnej”, 6 (2018) s. 47-69.
- Žwanko Lubow, *Spuścizna architektów Polaków na mapie Charkowa*, w: *Pol'skie i rossijskie arhitektory v XIX i XX vekah. Polish and-russian architects in 19-th And 20-th Centuries*, t. IV, red. J. Malinowski, I. Gawrasz, Warszawa-Toruń 2018, s. 181-196.

KOŚCIOŁY POLSKIE NA UKRAINIE LEWOBRZEŻNEJ: OD ZAŁOŻENIA DO ZAGROŻENIA W OKRESIE TOCZĄCEJ SIĘ WOJNY (XIX-XXI WIEK)

Streszczenie

W artykule podjęta została próba spojrzenia na dzieje polskich kościołów, które powstały na Ukrainie Lewobrzeżnej w XIX wieku, poprzez ich tragiczną historię w XX wieku i aktualne zagrożenie zniszczenia przez rosyjskie ostrzały raketowe podczas trwającej od 2022 roku wojny. W badaniu zaprezentowano krótkie szkice z historii każdego z 12 kościołów zbudowanych na terenie Ukrainy Lewobrzeżnej w guberniach: jekaterynosławskiej, połtawskiej, charkowskiej oraz czernihowskiej. Dzięki staraniom miejscowych Polaków zbudowano 12 kościołów w: Czernihowie, Nieżynie, Połtawie, Romnach, Krzemieńczuku, Jekaterynosławiu (Dnieprze), Kamieńskiem, Jenakijewem, Mariupolu, Bachmucie, Charkowie i Sumach.

Umieszczone w niniejszej publikacji tabele pozwalają lepiej ukazać chronologię powstania polskich kościołów na tym obszarze oraz w syntetycznym wykładzie przedstawić ich dramatyczne losy. Warto wspomnieć, że świątynie będące pamiątkami architektury sakralnej, które zdobią centra ukraińskich miast, pomimo toczącej się wojny, są żywymi ośrodkami życia religijnego i kulturalnego.

Słowa kluczowe: kościół; Ukraina Lewobrzeżna; wojna; architektura sakralna; polskie kościoły